

Л.М. Стовбур

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови,
Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна

А.О. Громченко

студентка IV курсу філологічного факультету,
Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна

ГРАМАТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ПОЕТОНІМІВ У ТВОРЧОСТІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Анотація. У статті йдеться про граматичну транспозицію як спосіб розширення семантичних й функціональних можливостей мовних одиниць. Висвітлюється роль поетонімів-транспозитів у мовній картині світу Ліни Костенко. Розглядаються способи й засоби транспозиційних змін, результати яких зафіксовані в доробку поетеси.

Ключові слова: транспозиція, поетонім, okazіонально-предметна номінація, Ліна Костенко, транспозит, дериват.

Сучасна лінгвістика зорієнтована на комплексне вивчення мовних явищ: аналіз формально-граматичних, функціонально-комунікативних і лексико-семантичних параметрів граматичних одиниць. Цей підхід до аналізу мовних фактів є концептуальною основою і для дослідження транспозиції.

Транспозиція – багатогранне мовне явище, яке охоплює лексико-семантичний і граматичний рівні і кваліфікується в широкому розумінні як будь-яке образне вживання мовної форми – лексичної, морфологічної або синтаксичної. В основі транспозиції лежить явище функціонально-семантичної невідповідності плану вираження і плану змісту. Транспозиція є способом розширення семантичних та функціональних можливостей мовних одиниць. Завдяки їй форма мовної одиниці отримує можливість виконувати і прямі, і непрямі функції, а значення набуває інших способів вираження. Отже, транспозиція сприяє збільшенню виражальних можливостей мовної одиниці і мови взагалі.

Слід відзначити, що творення авторських okazіонально-предметних номінацій – невичерпне джерело поповнення національного лексикону. Попри формальну й значеннєву специфіку, поетоніми нерідко містять національно-культурний компонент мовної семантики і репрезентують не лише індивідуальне світосприйняття письменника, але й характерні ознаки національного менталітету; у високохудожній формі вербалізують актуальні для соціуму фрагменти позамовної дійсності, заповнюють наявну в конкретному комунікативному акті мовно-естетичну нішу. Отже, цілком закономірно, що особливу увагу привертає вивчення поетонімів визначних майстрів слова, зокрема видатної поетеси Ліни Костенко, чия словотворчість, на наш погляд, має значний вплив на збагачення загальнономовного лексикону.

В okazіонально-предметних номінаціях Ліни Костенко чільне місце посідають граматичні транспозитні оніми зі значенням дистрибутивності.

В українській мові іменники поділяють за формально-морфологічним принципом на такі групи: «словоформи з морфологічною формою однини, словоформи з морфологічною формою множини і словоформи з омонімією однини і множини» [2, с. 94]. Виникнення омонімічних форм графем числа і є результатом транспозиційних змін. Основною кваліфікаційною ознакою граматичного числа є одиничність/множинність, яка охоплює більшість іменників. Число належить до словозмінних граматичних категорій, оскільки, як стверджує І.Р. Вихованець, «ґрунтується на протиставленні форм» [2, с. 93]. Ви-являється це в тому, що словоформи зазвичай мають корелятивні форми числа, наприклад: *блискавка* – *блискавки*, *сусід* – *сусіди*. Утім, класифікацію категорії числа за опозицією розчленованість / нерозчленованість не можна вважати універсальною, оскільки вона має свої вади. Поза системою в такому разі, на думку І.О. Назаренко, «залишаються форми множини окремих топонімів, утворення семи дистрибутивності в графемі однини тощо» [6, с. 97].

Відомий російський мовознавець О.О. Потебня писав: «У випадках, коли граматична форма й реальне значення числа суперечать об'єктивності висловлювання, відбувається протиставлення мовних і мовленнєвих граматичних показників – транспонування однієї словоформи числа в іншу» [7, с. 25–26]. Дистрибутивна (розподільна) однина є ще одним виявом граматичної транспозиції в межах категорії числа. Зазначимо, що на функціонально-семантичні особливості такого типу словоформ дослідники звертали увагу давно. Так, видатний російський лінгвіст Ф.І. Буслаєв свого часу зауважував: «Імена вживаються в однині замість множини, коли позначають якийсь предмет, що окремо належить кожному з багатьох» [1, с. 416].

Розглядана граматична форма за своєю природою є синкретичною: грамема однини вказує на множинність денотатів у випадку, коли йдеться про «кілька груп (множин) предметів, пов'язаних між собою відношенням невідокремлюваної (ціле – частина цілого) чи відокремлюваної приналежності таким чином, що кожен елемент (підгрупа) однієї групи пов'язаний з одним чи кількома (багатьма) елементами (підгрупами) іншої групи» [8, с. 23].

На наш погляд, особливий інтерес становить генералізація та пов'язані з нею функції словозмінної морфеми, осмислені з позицій морфології і словотвору. В українській мові основним призначенням флексії є творення тотожних за лексичною семантикою і різнорідних за граматичною природою словоформ. Однак, як відомо, у певних позиціях флексії творять слова з новим значенням, виконуючи функцію словотвірних формантів, наприклад: Валентин – Валентина, онук – онука, сто – сотий та інші.

Окрему групу дериватів утворюють множинні іменники, наприклад: *Шевченки, Галілеї, Данте-си* тощо. Такі утворення заслуговують на увагу з кількох причин. По-перше, незважаючи на активне використання в поетичних творах, вони є некодифікованими і розглядаються як закономірно утворені нормативні форми лише з погляду функціональної стилістики. На думку дослідників (І.В. Хлестун та інших), множинна форма номена (оніма, зокрема), якщо вона не є для нього постійною, здебільшого стає показником його семантизації з певною стилістичною, художньо-естетичною метою [9, с. 13]. Для кодифікованої літературної мови аналогічні утворення є певним «порушенням правил» [3, с. 49]. Із цими лексемами пов'язані «пошуки найраціональніших і нових засобів і способів словотворення, усунення всіляких складностей, неточностей, помилкових форм, заміна застарілих або не прийнятих мовою й мовленням утворень, що обов'язково породжує проблему норми» [3, с. 49].

По-друге, неважко помітити, що аналізовані множинні іменники утворені за допомогою закінчення, а тому закономірно виникає ряд питань: чи виконує це закінчення словотвірну функцію, чи доцільно вбачати флективний спосіб словотворення, чи є підстави розглядати флексацію як різновид суфіксації, за якої словотвірне і граматичне значення виражається однією морфемою.

Категорія числа є словозмінною, наприклад: – «Немає **Моцартів** – ніхто не **Сальєрі**» [11, с. 230]; – «Зате в очах **рябіє од Пілатів**» [11, с. 266–267]. У словах *Моцарт-ів (Моцарт-и), Пілат-ів (Пілат-и)* флексії словотворчі. На базі твірних основ власних назв вони формують нове значення, а не позначають певну кількість осіб із названими прізвищами.

Із позиції словотвору іменники на зразок *Моцарти, Шекспіри* належать, на наш погляд, до одного словотвірного типу, адже утворені за єдиною моделлю і об'єднуються спільністю: а) частинимовної належності твірних (іменники), б) форманта і способу творення, в) словотвірного значення, яке впливає із семантичного співвідношення між вихідною і похідною одиницями і може бути сформульоване так: «об'єкт, який має найістотніші ознаки, властивості, що визначають явище, назване твірним словом» [5, с. 46].

Зауважимо, що описувані множинні утворення мотивуються не основним значенням власної чи загальної назви, а тими асоціаціями, які вона викликає. За твірною базою аналізовані множинні деривати можна розподілити на групи:

1) Похідні лексеми, мотивовані власними назвами осіб. Множиною уславлених імен Л. Костенко створює ряди геніїв-творців, підкреслюючи перевагу першого ряду, наприклад:

– *Безсмертями сміються з темноти*

Коперники, Бетховени й Платони.

І хай розтане профіль восковий,

минуце все – і Цезарі, і Брути,

Шекспіру що? – він Гамлетом живий.

І це єдина відповідь нам: бути! [14, с. 173].

Плюральне узагальнення може й затаврувати презирством, витворити образ негідника-вбивці, наприклад:

Я хочу волі, волі!.. А царі?

Я хочу жити, жити!.. А Дантеси? [14, с. 52].

Наведемо й випадки псевдоузагальнення, наприклад:

– *І косяками підуть тоді Ойстрахи,*

ура! – серійний випуск Паганіні [14, с. 183];

– *Жінки родили, як Родени.*

Історію пололи, як город [14, с. 58].

У першому прикладі множинні оніми засвідчують неможливість множинності їхніх денотатів, а в другому прикладі Ліна Костенко в множинну форму імені Огюста Родена, ужиту в порівняльному звороті, вкладає ще більш насичений зміст. Йдеться про множинність індивідуальностей, які тією множинністю не нівелюються, не узагальнюються. Жінки творили «*Кожна собі доцю, кожна собі сина, / а всі разом / народжували / народ*» [14, с. 58] конгеніально Роденові. Вибір для зіставлення саме Родена зумовлений фонетичним перегуком: *родили – Родени*.

2) Похідні лексеми, мотивовані власними географічними назвами (топонімами). Взагалі топоніми є не менш активними і дієвими складниками поетичної мови, ніж оніми. Вони мову також оживлюють, наприклад: – *Живеться, як на Етні* [11, с. 165]; – *Вітрів свавілля, музика – Севілья!* [13, с. 147]; – *темперамет – Каліфорнія!* [11, с. 372]. Як бачимо, «*на Етні*» уявляється значно яскравіше, ніж фразеологізоване «*як на вулкані*». У другому прикладі звучать і карнавальність співучого іспанського півдня, і мелодії Росії («*Севільський циркульник*»). В останньому уривку з вірша «Скрипалі з Марамореша» про румунських парубків – виграє гаряча ковбойська кров і молодеча сила. І все те сказане одною назвою.

3) Похідні лексеми, мотивовані власними назвами об'єктів, творів тощо, наприклад: – *На штурм Бастилій – просто. На Сенатську* [11, с. 300]. Тут висловлювання за допомогою топонімів увиразнює ідею, адже той суспільний чин позначений двома топонімами – *Бастилія* (з множиною-узагальненням) та *Сенатська* (площа). Назва фортеці-тюрми, зруйнування якої в 1789 р. розпочалася Велика французька революція, і назва площі в Петербурзі, де в 1825 р. стався найвищий злет повстання декабристів, краще за розлогі описи інформують, про що йдеться.

Із формально-граматичного погляду засвідчуємо доволі простий, без будь-яких фонетичних змін та допоміжних афіксів, процес нарощення словотворчого засобу, роль якого виконує флексія *-u/-i* та її інваріанти, наприклад: *Магеллан – Магеллан-и, Ельбрус – Ельбрус-и*. Для української мови, у якій словотворення супроводжує нарощування морфем, такий шлях творення нового слова є закономірним. В аналізованих дериватах спостерігаємо синкретизм морфеми *-u/-i*, її граматичний формотвірний та словотвірний статус. У цьому зв'язку зауважимо, що іменники – назви речовин, явищ природи, пір року, станів, у множинних формах яких (*води, ячмені, солі, тумани, весни, страхи*) також з'являються нові значення, позначають не узагальнену однорідність за якоюсь типовою ознакою, а велику кількість, тривалість, протяжність.

Із погляду семантики форми множини в опозиційних парах *Коперник – Коперники, Миргород – Миргороди, південь – півдні* і подібні не є тотожними відповідниками одиничних корелятивів. Це однослівні номінації сукупності схожих об'єктів, явищ чи осіб, які мають визначальну спільну ознаку (або ознаки). Носієм цієї ознаки (ознак) власної або загальної назви є твірна основа, а виразником порівняльної семантики «ті, що своїми властивостями, діями наслідують назване твірною основою» – синкретична морфема в ролі словотворчого форманта. Множинна форма здебільшого позначає не велику кількість когось (чогось), об'єднаних за спільною ознакою, а саму цю ознаку – властивість або якість, або ж сукупність ознак, притаманних багатьом об'єктам.

Аналізовані похідні, характеризуючи предмети на основі асоціативних зв'язків за подібністю, у контексті виражають вторинні значення узагальнення, набувають конотативних відтінків порівняльності, чого немає у твірних. Тому в похідному слові, незважаючи на перевагу сигніфікативного значення, зберігається денотативний компонент (сема власної або загальної назви одиничної форми).

Виразні семантичні «зміщення» у парі «твірне – похідне» дозволяють констатувати появу словотвірних відношень між твірним і похідним. При цьому закінчення *-u/-i* як словотворчий засіб набуває статусу значеннєво-оцінного компонента, надає структурі похідної одиниці характеризувального забарвлення.

Деякі з аналізованих форм, мотивованих власними назвами, перейшли в групу загальних іменників, для яких опозиція «однина-множина» є закономірною. Справді, власна назва, позначаючи типовий образ, стає загальновідомою і набуває тенденції переходу в загальну назву. Здебільшого такі оніми перебувають на межі власних / загальних назв, але можуть і повністю переходити в апелювативну лексику, що позначається на графічному оформленні лексем з малою літери.

Очевидно, перехід власної назви у загальну спричинений негативною оцінною характеристикою денотата, наприклад:

– Був *Ірод*, і була *Іродіада* [11, с. 63];

– Христос не знаю, може, де і є,

Зате в очах рябіє од *Пілатів* [11, с. 266–267].

Це ще раз засвідчує словотвірний статус флексії, її вторинну дериваційну функцію. У контексті деривати здатні виражати енантіосемічні зв'язки, будучи носіями як негативних, так і позитивних експресивно-оцінних відтінків у їх експліцитному та імпліцитному виявах.

Отже, аналізовані деривати в контексті поетичного слова Ліни Костенко органічно творять нові образи, позначаючи переосмислені явища, певним чином акцентують увагу на основних властивостях названого вихідною одиницею об'єкта, можуть уживатися в контексті замість порівняльних синтаксичних конструкцій. Із цього можемо зробити висновок, що флексія *-и/-і* уможливує виконання множинними формами ще й таких функцій, як переосмислення, актуалізація і заміщення. При цьому чи не найважливішим чинником розуміння, сприймання і закріплення нової лексеми, утвореної за такою моделлю, є соціальна значущість явища, позначуваного твірним словом, усталеність за ним певної ознаки, її оцінка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка в 2 ч. Москва : Юрайт, 2018. Часть 2 : Синтаксис. 328 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови : навч. посіб. Київ : Унів. вид-во «Пульсар», 2004. 400 с.
3. Горпинич В.О. Семантичний взаємозв'язок мотивованого і мотивуючого в процесі словотворення. *Словотвірна семантика східнослов'янських мов*. Київ : Наукова думка, 1983. С. 46–55.
4. Канонич С.И. Принципы типологии контекстных грамматических категорий. *Вопросы языкознания*. 1984. № 1. С. 84–89.
5. Костич Л. Вторинна функція флексії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2008. № 19. С. 45–47.
6. Назаренко І. О. Граматичні транспозити зі значенням дистрибутивності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : зб. наук. пр. № 7. Херсон : Видавництво ХДУ, 2008. С. 97–101.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва : Просвещение, 1968. Т. 3: Об изменении значения и заменах существительного. 551 с.
8. Прокопчук О.О., Простакова Е.І. До питання нейтралізації протиставлення дистрибутивна одиниця – дистрибутивна множина іменників. *Мовознавство*. 1984. № 4. С. 23–26.
9. Хлисту́н І.В. Власна назва в українській поезії II пол. XX ст. (семантико-функціональний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 24 с.
10. Костенко Л. Берестечко. Историчний роман. Київ : Укр. письменник, 1999. 157 с.
11. Костенко Л. Вибране. Київ : Дніпро, 1989. 559 с.
12. Костенко Л. Записки українського самашедшого. Роман. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 416 с.
13. Костенко Л. Над берегами вічної ріки. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1977. 163 с.
14. Костенко Л. Неповторність. Вірші. Поеми. Київ : Молодь, 1980. 222 с.

Л.Н. Стовбур, А.О. Громченко. Грамматическая транспозиция поэтонимов в творчестве Лины Костенко. – Стаття.

Анотація. В статтє рєчє идєт о грамматической транспозиции как способе расширения семантических и функциональных возможностей единиц языка. Высвечивается роль поэтонимов-транспозитов в языковой картине мира Лины Костенко. Рассматриваются способы и средства транспозиционных изменений, результаты которых зафиксированы в работах поэтессы.

Ключевые слова: транспозиция, поэтоним, окказионально-предметная номинация, Лина Костенко, транспозит, дериват.

L. Stovbur, A. Gromchenko. Grammatical transposition of poetonyms in the works by Lina Kostenko. – Article.

Summary. The article deals with grammatical transposition as a way of expanding the semantic and functional capabilities of linguistic units. The role of poetonym-transpositives in the language picture of the world Lina Kostenko is highlighted. The methods and means of transposition changes and the results of which are recorded in the poet's work are considered.

Key words: transposition, poetonym, occasional-subject nomination, Lina Kostenko, transposit, derivative.